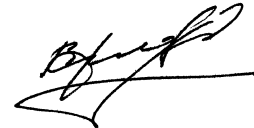

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

ФЕСЕНКО Володимир Юрійович

УДК 929: 615 Валяшко

**ЖИТТЯ ТА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА
М. О. ВАЛЯШКА (1871–1955 рр.)**

Спеціальність 07.00.07 – історія науки і техніки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук, професор
Куделко Сергій Михайлович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
професор кафедри історіографії,
джерелознавства та археології

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Коцур Надія Іванівна,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний
університет імені Г. Сковороди»,
завідувач кафедри медико-біологічних
дисциплін і валеології

доктор історичних наук, доцент
Рябченко Ольга Леонідівна,
Харківський національний університет
міського господарства імені О. М. Бекетова,
завідувач кафедри історії та культурології

Захист відбудеться 19 листопада 2014 р. о 14³⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.050.16 Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» за адресою: 61002, м. Харків, вулиця Фрунзе, 21, корпус У-1, ауд. 701.

З дисертацією можна ознайомитись у Науково-технічній бібліотеці НТУ «ХПІ» за адресою: 61002, м. Харків, вулиця Фрунзе, 21.

Автореферат розісланий «17» жовтня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

М. В. Гутник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У сучасній історії науки і техніки дедалі актуальнішими стають біографічні дослідження. Вони мають, як правило, міждисциплінарний характер: наукознавство, біографістика, соціальна історія та психологія, – ось не повний перелік дисциплін, у полі зору яких перебуває вивчення особистості вченого. Для того, щоб осмислити генезу і спрямованість ціннісної свідомості вченого, його впливу на науково-дослідну діяльність, на вибір предмета наукового пошуку, історики науки й суміжних дисциплін звертаються до біографій тих із них, що залишили помітний слід у сферах, в яких працювали, створили нові наукові напрямки та школи.

Все це, безперечно, стосується постаті Миколи Овксентійовича Валяшка (1871-1955 рр.) – видатного вітчизняного хіміка та фармацевта, першого ректора і співзасновника Харківського фармацевтичного інституту, багаторічного завідувача кафедри органічної хімії Харківського політехнічного інституту, заслуженого діяча науки, доктора фармацевтичних і хімічних наук. Професор М. О. Валяшко широко відомий не тільки завдяки своїм науковим дослідженням у сфері фітохімії, судової хімії та спектрографії, але й як організатор процесу становлення вітчизняної системи фармацевтичної освіти, ставши її фундатором в Україні. Важливим моментом, що зумовлює інтерес до цієї особистості, є широкий світогляд вченого, уміння виокремлювати найбільш важливі та перспективні напрямки досліджень, його плідна науково-організаційна діяльність та хист педагога. Діяльність та наукова спадщина вченого, доктора хімії та фармації, професора, попри його багаторічну і плідну працю, сьогодні досліджено фрагментарно, що зумовлює доцільність всебічного вивчення особистості М. О. Валяшка, як представника когорти вчених, що створили необхідне підґрунтя для успішного розвитку науки, техніки та освіти у нашій державі.

Тому, систематизація наукових здобутків та вирішальних кроків у становленні національної системи освіти видатних представників науково-освітянської спільноти України є актуальною задачею, яка визначила напрям дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії науки і техніки НТУ «ХП» в межах плану науково-дослідних робіт за темою «Науковий доробок провідних учених та інноваційні досягнення наукових шкіл НТУ «ХП» (протокол №11 від 01.07.2013 р.) та «Проблеми краєзнавства та пам'яткознавства Слобожанщини» (№ ДР 012U004969) Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, де здобувач був виконавцем окремих етапів.

Мета і задачі дослідження. Метою дослідження є комплексне висвітлення ключових аспектів історії життєвого шляху, наукової, педагогічної та організаційної діяльності професора М. О. Валяшка, його внеску в розвиток вітчизняної хіміко-фармацевтичної науки та впливу на становлення вищої фармацевтичної освіти в Україні наприкінці ХІХ – першій половині ХХ століття. Для досягнення поставленої мети визначено **задачі:**

- проаналізувати стан і характер джерельної бази та ступінь дослідження проблеми в історіографії;
- окреслити життєвий шлях та визначити етапи становлення М. О. Валяшка як особистості, дослідника, громадського діяча та педагога;
- розкрити діяльність М. О. Валяшка зі створення багаторівневої системи підготовки кадрів у сфері фармації і організації фармацевтичної освіти в Україні та встановити його роль у становленні та функціонуванні Харківського фармацевтичного інституту;
- з'ясувати внесок ученого у розвиток фітохімічних та спектрографічних досліджень;
- розглянути багатогранну громадську діяльність науковця;
- скласти повну бібліографію праць професора М. О. Валяшка та літератури про нього.

Об'єкт дослідження – розвиток хімічної та фармацевтичної науки і становлення фармацевтичної освіти в Україні наприкінці ХІХ – першій половині ХХ століття.

Предмет дослідження – наукова, педагогічна та організаційна діяльність професора М. О. Валяшка в галузі хімії та фармації.

Методи дослідження. Різноманітність поставлених перед дослідником завдань, наявність великої за обсягом розгалуженої історіографічної та джерельної бази вимагали застосування загальнонаукових (аналізу, синтезу, порівняння, аналогії, узагальнення) і спеціальних історичних методів (історико-генетичного, історико-порівняльного, методу історичної типологізації тощо). Історико-генетичний метод прислужився у дослідженні пріоритетів науково-дослідної діяльності М.О. Валяшка на різних етапах.

Історико-порівняльний (компаративний) метод передбачає аналіз сюжетів, що вивчаються, з точки зору спільного та відмінного між ними, що є основою для подальших інтерпретацій, пояснень та висновків. Адже у процесі порівняння відкривається можливість для нового, глибшого та більш об'єктивного погляду на проблематику. Історико-порівняльний підхід знадобився для порівняння якісних і кількісних показників роботи М.О. Валяшка у різних навчальних закладах – Харківському університеті, Харківському фармацевтичному інституті, Харківському хіміко-технологічному інституті. Основні тенденції, особливості й суперечності в розвитку науково-дослідної та педагогічної роботи вченого виявлені методом аналізу.

Хронологічні рамки дослідження в цілому збігаються з роками життя М. О. Валяшка – 1871–1955, проте у тексті дисертації, здобувач виходить за означену верхню хронологічну межу, з метою більш повної оцінки впливу вченого на подальший розвиток фармацевтичної науки та у контексті розгляду основних заходів, присвячених вшануванню його пам'яті.

Наукова новизна дисертації визначається тим, що *уперше* у вітчизняній історії науки й техніки на основі вивчення широкого кола джерел реконструюється біографія видатного вченого, одного із творців першого фармацевтичного інституту в Україні, піонера спектрографічних досліджень в Російській імперії, професора хімії та фармації М. О. Валяшка.

У процесі роботи над дисертацією розширено та систематизовано уявлення про наукові досягнення та запроваджені інновації в області фітохімічних та спектрографічних досліджень, а саме у сферах вивчення зв'язку між будовою молекул та їх фізіологічною дією, спектрографічного аналізу двох типів спектрів похідних бензолу, проблеми резонансу органічних сполук у площині вивчення їх тонкої структури; охарактеризовано роль М. О. Валяшка у становленні вітчизняної системи фармацевтичної освіти, зокрема у відкритті хіміко-фармацевтичного інституту в Харкові та подальшому обстоюванні ним ідеї про необхідність збереження вищої фахової освіти для фармацевтів під час дискусій 1920-х рр.; розкрито основні напрямки громадської діяльності науковця: робота у наукових товариствах, участь у редагуванні наукових видань, організації і проведенні наукових форумів тощо; встановлено, яким чином, склалися відносини вченого з владою на різних етапах науково-практичної та педагогічної діяльності; з'ясовано маловідомі факти з дитинства та юнацьких років науковця, вплив родини, зокрема батька, що в подальшому відіграв значну роль у формуванні його, як особистості та дослідника; *удосконалено* бібліографію праць професора М.О. Валяшка завдяки уведенню до наукового обігу низки раніше не опублікованих його праць та рецензій; упорядковано літературу про вченого та доповнено джерелознавчу базу за рахунок уведення до наукового обігу нових та маловідомих архівних документів. *Набула подальшого розвитку* та поглиблення проблема особистісного виміру становлення вітчизняної хімічної та фармацевтичної науки і освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що дисертація робить певний внесок у вивчення історії розвитку хімічної та фармацевтичної науки наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ століття, персоніфікуючи цю історію. Матеріали дослідження застосовано у викладанні курсу «Історія науки і техніки» для студентів НТУ «ХП» факультетів: інтегровані технології та хімічна техніка, технології органічних речовин, а також можуть бути використані при створенні узагальнюючих праць з історії науки та біографічних видань.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним науковим дослідженням, містить результати та висновки, особисто одержані здобувачем. Всі публікації по темі дисертації є одноосібними.

Апробація результатів дисертації.

Основні положення та результати дисертації доповідалися на: ХХХ-тій Міжнародній краєзнавчій конференції молодих вчених «Краєзнавство у локальному і регіональному вимірі» (Харків, 2012 р.); 66-тій Міжнародній конференції «Каразинські читання» (Харків, 2013р.); Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы социологии, политологии, философии и истории» (Новосибирск, 2013 г.); VI-тій Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми соціально-економічного розвитку підприємств» (Харків, 2013 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Кірпичовські читання з історії науки і техніки» (Харків, 2012 р.); II-й Всеукраїнській науково-практичній конференції «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Освіта і наука в Україні» (Дніпропетровськ, 2013 р.); 12-тій Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Конотоп, 2013 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено у 12 наукових публікаціях, з них 5 статей у наукових фахових виданнях України, одна – у закордонному науковому періодичному виданні, 6 – у матеріалах конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 239 сторінок; з них 168 сторінок основного тексту; списку використаних джерел з 322 найменувань на 34 сторінках, 5 додатків на 33 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено об'єкт, предмет, мету й завдання дослідження, окреслено хронологічні та територіальні межі, доведено наукову новизну, практичне значення дисертації, а також охарактеризовано процес наукової апробації отриманих результатів та принципи, покладені в основу структурної побудови роботи.

У **першому розділі** встановлено стан наукової розробки теми, здійснено огляд джерельної бази, визначено методологічні принципи та методи дослідження.

У **підрозділі 1.1. «Історіографія проблеми»** проаналізовано процес наукової розробки теми дисертації та з'ясовано комплекс проблем, які не знайшли відображення у наукових працях попередників. Оскільки протягом тривалого часу власне постать М. О. Валяшка не була предметом спеціального дослідження, інтерес становлять *загальні роботи* з історії хімії та фармації, дослідження, присвячені вищим навчальним закладам, в яких довелося йому працювати, праці з історії хімічної та фармацевтичної освіти в Російській імперії тощо.

Ще у дореволюційний період почали з'являтися публікації з історії хімічної науки, в яких відзначався неабиякий внесок дослідника у формування уявлень щодо спектрів поглинання у зв'язку з будовою похідних бензолу¹.

За радянських часів набули розповсюдження дослідження з історії науки, діяльності наукових товариств. У межах цього напрямку, на початку 1950-х рр. було підготовлено збірник наукових праць, у якому висвітлювалися різні сторінки історії вітчизняної хімії. Дослідника відзначали як активного учасника фізико-хімічного товариства при Харківському університеті, членом якого він був з 1898 року². Проте, наведена інформація не дає можливості визначити особистий внесок М. О. Валяшка у роботу цієї комісії.

Дещо більш повно діяльність видатного вченого у рамках наукових товариств, починаючи з кінця ХІХ ст. і до початку 1940-х рр., висвітлена в монографії В. Козлова³. Але з поля зору дослідника майже повністю випав повоєнний етап діяльності професора. Групою вчених Харківського фармацевтичного інституту

¹Ладенбург А. Лекции по истории развития химии от Лавуазье до нашего времени. Очерки истории химии в России / А. Ладенбург, П. Вальден. – Одесса : Матезис, 1917. – 695 с.; Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1911 г. – Х.: Типография Зильберберга, 1912. – 186 с.; Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1912 г. – Х.: Типография Зильберберга, 1913. – 191 с. та ін.

² Андреасов Л. Деятельность физико-химического общества при Харьковском университете (1872 - 1915) / Л. Андреасов // Из истории отечественной химии. – Х.: ХГУ, 1952. – С. 225-281.

³ Козлов В. Очерки истории химических обществ СССР / В. Козлов. – М.: Изд. АН СССР, 1958. – 301 с.

була підготовлена публікація, що висвітлювала основні етапи історії розвитку вишу⁴. Наприкінці 1970-х рр. з'явилася монографія, автори якої намагалися дослідити основні етапи розвитку органічної хімії в Україні в цілому⁵. У розділі, присвяченому хімікам-органікам, що працювали в Харківському університеті, згадується і Микола Овксентійович. Було відзначено його досягнення у сфері фітохімії та спектрографії, проте поза увагою залишився радянський період наукової діяльності видатного вченого.

У 1990-х рр. розпочалося переосмислення багатьох подій з радянського минулого. Історики почали надавати широкій громадськості інформацію про репресивну політику радянської влади проти своїх опонентів. Враховуючи той факт, що відносини М.О. Валяшка з партійно-владними структурами того часу склалися неоднозначно, заслугове на увагу низка публікацій, присвячених масштабній та добре спланованій акції радянської влади 1922 року щодо примусового вислання за кордон кількох десятків представників інтелігенції, здебільшого з професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів⁶. Серед тих, кого хотіли вислати, фігурувало і прізвище одного з фундаторів вітчизняної фармацевтичної освіти.

Значний інтерес представляє колективна праця, підготовлена співробітниками Харківського фармацевтичного університету⁷. Автори наголошують на тій вагомій ролі, яку відіграв учений у процесі становлення вітчизняної фармацевтичної науки та освіти, особливо відзначаючи його, як фундатора Харківського фармацевтичного інституту (ХФІ). Природно, що, маючи узагальнюючий характер, ця розвідка не може претендувати на вичерпне висвітлення життя та діяльності професора, фіксуючи лише основні віхи на його життєвому шляху та у дослідницькій діяльності.

Певний інтерес представляє публікація М. Мchedлова-Петросяна щодо розвитку хімії у Харківському університеті⁸. Автор відтворює галерею з портретів видатних хіміків, що працювали в цьому навчальному закладі протягом 200 років. Серед таких видатних постатей, як М. М. Бекетов, Г. І. Лагермак, О. А. Альбіцький, І. А. Красуський, чільне місце займає і М. О. Валяшко. Однак стаття має здебільшого описовий характер, більшість наведених фактів з життя вченого залишилися поза контекстом тих історичних епох, в яких йому довелося жити і працювати.

Прізвище видатного науковця можна знайти і в ювілейному виданні, присвяченому 200-річчю Харківського державного медичного університету. У невеликій за обсягом статті, автори не уникнули прикрих фактологічних помилок.

⁴ Борисюк Ю. К истории Харьковского фармацевтического института / Ю. Борисюк, В. Семинько, Л. Казарновский // Труды ХГФИ. – 1957. – Вып. 1. – С. 8-14.

⁵ Развитие органической химии на Украине. – К.: Наукова думка, 1979. – 128 с.

⁶ Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму / В. Адамський // Розбудова держави. – 1996. – № 8-9. – С. 40-44; Адамський В. Українська наукова еліта як об'єкт політичних репресій на початку 1920-х років / В. Адамський // Педагогічний дискурс: Збірник наукових праць. - Хмельницький: ХГПА, 2007. - Випуск 2. – С. 10-20; Васильев К. Философский пароход 1922 года (по материалам протоколов заседаний Политбюро ЦК КП(б)У) / К. Васильев // Сумська старовина. – 2002. – № 10. – С. 258-264; Высылка вместо расстрела. Депортации интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921 – 1923. – М.: Русский путь, 2005. – 544 с. та ін.

⁷ Історія фармації України / Р.В. Богатирьова, Ю.П. Спіженко, В.П. Черних та ін. – Х.: Прапор, 1999. – 799 с.

⁸ Мchedлов-Петросян Н.О. Химия в Харьковском университете / Н.О. Мchedлов-Петросян // Universitates. – 2004. – № 4. – С. 22-38.

Так, за їхнім твердженням, М. О. Валяшко з 1885 року став лаборантом фармацевтичної лабораторії Харківського університету⁹, хоча насправді, це відбулося 10 роками пізніше. Зустрічаються у тексті й інші неточності.

Завершуючи огляд загальних робіт, не можна не згадати і фундаментальну працю, підготовлену з нагоди 200-річчя фармацевтичної освіти в Україні¹⁰. Автори відзначають вагому роль М. О. Валяшка, який успішно керував інститутом у нелегкий період початку 1920-х рр. Саме на сторінках цього видання вперше згадуються досить складні стосунки Миколи Овксентійовича з владою більшовиків, через що він лише рік очолював ХФІ. Не залишилась поза увагою авторського колективу і титанічна праця М. О. Валяшка зі збереження високих стандартів фармацевтичної освіти у Харкові у непростий час її реформування всередині 1920-х років.

Серед праць, присвячених науковій біографістиці, можна виокремити дві групи: теоретико-методологічної спрямованості та конкретно-біографічного змісту. Під час розгляду спеціальної літератури, присвяченої постаті М. О. Валяшка і його особистому внеску у розвиток хімії та фармації, автор акцентував увагу на роботах другої групи.

За життя М. О. Валяшка про нього писали небагато, загалом це публікації, які були присвячені його науково-дослідній діяльності, а саме: вивченню хімічного складу лікарських речовин рослинного походження, спектрографічним дослідженням, розвідкам у галузі судової хімії. Чи не єдиним винятком більш широкого характеру стала публікація за авторством знаних представників вітчизняної хімічної науки Б. Тютюнникова та А. Кипріанова, присвячена сорокаріччю наукової й 45-річчю педагогічної та громадської діяльності вченого¹¹. В ній було подано основні біографічні дані, стислий огляд основних досягнень у науковій сфері та на педагогічній ниві.

Після смерті вченого у спеціалізованих наукових виданнях було надруковано декілька некрологів, складених його колегами В. Атрощенко у співавторстві з Б. Тютюнниковим та А. Луцьким¹². Їхня цінність полягає у тому, що вони були написані людьми, які безпосередньо знали М. О. Валяшка і багато років працювали з ним пліч-о-пліч.

Так склалося, що надалі інтенсифікація вивчення життєдіяльності науковця здебільшого припадала на ювілейні роки¹³. Так, на честь 100-річчя з дня народження науковця було підготовлено невелику за обсягом, але надзвичайно інформативну за змістом публікацію присвячену пам'яті цієї визначної людини. Знайшлося місце у

⁹ Вчені Харківського державного медичного університету. 1805 – 2005 / за ред. А. Циганенка. – Х.: Легат ЛГД, 2005. – 417 с.

¹⁰ Історія Національного фармацевтичного університету: люди, події, факти. – Х.: Золоті сторінки, 2005. – 624 с.

¹¹ Тютюнников Б. Николай Авксентьевич Валяшко. К сорокалетию научной и сорокапятилетию педагогической и общественной деятельности / Б. Тютюнников, А. Киприанов // Бюллетень Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – 1941. – № 4. – С. 37-40.

¹² Атрощенко В.И. Н.А. Валяшко. [Некролог] / В.И. Атрощенко, Б.Н. Тютюнников // Украинский химический журнал. – 1955. – Т. 21. – Вып. 4. – С. 541-543; Луцкий А. Памяти профессора Н.А. Валяшко (1871 - 1955) / А. Луцкий, В. Атрощенко // Журнал общей химии. – 1956. – Т. XXVI. – Вып. 2. – С. 288-294.

¹³ Сало Д.П. Пам'яті М.А. Валяшка / Д.П. Сало, І.Т. Депешко // Фармацевтичний журнал. – 1971. – № 6. – С. 82-84; Черных В. П. Дело всей жизни. Н. А. Валяшко – гражданин, ученый, педагог / В.П. Черных, Е.А. Подольская, Н. Н. Савченко // Фармацевтический журнал. – 1991. – № 4. – С. 3-5.

статті й для стислої характеристики педагогічної діяльності вченого у Харківському фармацевтичному та хіміко-технологічному інститутах. Звичайно, робота не виключає певного надмірного пафосу при оцінках особистісних якостей професора, що можна пояснити ювілейним характером публікації. Аналогічно за характером виявилася і стаття, що з'явилася вже з нагоди 120-річчя з дня народження М. О. Валяшка.

На початку ХХІ століття, коли наукове співтовариство відзначало 130-річчя з дня народження дослідника, на сторінках галузевого видання «Провізор» з'явилася цікава публікація, підготовлена харківським дослідником М. Аржановим¹⁴. Докладно вивчивши автобіографію вченого та ознайомившись з низкою інших документів особистого походження, автор зробив спробу реконструювати дорадянський період життя знаного фахівця. Ця праця виявилася першою з присвячених М. О. Валяшку, що написана за новими методологічними принципами. Завдяки праці М. Аржанова, М. О. Валяшко постає не лише як науковець та педагог, але й як людина зі своїми уподобаннями, поглядами, мріями. Визнаючи своєрідний новаторський характер даної публікації, не можна не відзначити, що вона є більшою мірою публіцистичною з елементами науковості.

До чергової річниці з дня народження М. О. Валяшка, що відзначалася у 2011 році, колективом науковців підготовлено біобібліографічний покажчик, доповнений розгорнутими коментарями стосовно різних вимірів життя та діяльності Миколи Овксентійовича Валяшка – наукового, суспільного, освітнього¹⁵. Слід визнати, що ця публікація, хоча і не претендує на вичерпність, допомагає створити достатньо цілісне уявлення про основні етапи життя науковця, узагальнюючи великий масив матеріалу стосовно М. О. Валяшка, виданий різними авторами у попередні роки. Серед першоджерел, укладачі переважно зверталися до автобіографії професора та його опублікованих звітів. Проте, у роботі подекуди зустрічаються і відверті неточності. Так, автори стверджують, що науковець двічі захищав одну й ту саму дисертацію «Спектри поглинання та конституція похідних бензолу»¹⁶.

Проаналізувавши наявний науковий доробок з означеної теми, можна дійти висновку, що біографія професора М. О. Валяшка, видатного вченого, засновника першого фармацевтичного інституту в Україні, постійно перебувала і перебуває у полі зору дослідників, серед яких, щоправда, майже відсутні професійні історики, а переважають фахівці у галузі природничих наук. Це дозволяє їм кваліфіковано підходити до оцінки ролі М. О. Валяшка, як науковця, який чимало зробив для розвитку вітчизняної хімії та фармації, проте у більшості робіт такого характеру відсутня його зважена оцінка як особистості. На думку автора, недостатньо висвітлені в літературі дитячі роки дослідника, однак саме в цьому віці формується характер людини, що має велике значення у контексті біографічного підходу.

Фрагментарно висвітлена діяльність М. О. Валяшка і на педагогічній ниві, попередники майже не залучали до своїх публікацій спогади рідних, учнів, колег

¹⁴ Аржанов Н.П. Купянск – Харьков, аптека – лаборатория, фармация – химия: вертикали судьбы провинциала (по страницам автобиографии Н.А. Валяшко) / Н.П. Аржанов // Провізор. – 2001. – № 7. – С. 16-18; Аржанов Н.П. Купянск – Харьков, аптека – лаборатория, фармация – химия: вертикали судьбы провинциала (по страницам автобиографии Н.А. Валяшко) / Н.П. Аржанов // Провізор. – 2001. – № 8. – С. 14-17.

¹⁵ М.О. Валяшко. До 140-річчя з дня народження: біобібліографічний покажчик. – Х.: НФаУ, 2011. – 48 с.

¹⁶ М.О. Валяшко. До 140-річчя з дня народження: біобібліографічний покажчик. – Х.: НФаУ, 2011. – С. 12-13.

ученого, тобто тих людей, які знали його у повсякденному житті, обмежуючись лише сухими даними офіційних характеристик. Практично відсутня інформація і про причини нетривалого перебування науковця на посаді ректора Харківського фармацевтичного інституту. До сьогодні відсутня повна бібліографія праць вченого, бібліографія праць про нього. У жодній роботі комплексно не розглядалася біографія науковця. З огляду на це, в сучасній історичній науці виглядає надзвичайно актуальною необхідність звернення до життя й діяльності М. О. Валяшка.

У *підрозділі 1.2. «Джерельна база дослідження»* визначено, що джерельну базу дисертації становить різноманітний за походженням, змістом та науковою цінністю комплекс опублікованих і неопублікованих документів і матеріалів. Серед них переважають документальні матеріали особистого походження, автором яких був безпосередньо М. О. Валяшко або члени його родини. Окрему групу джерел складають наукові статті вченого, як написані ним особисто, так і у співавторстві.

Опубліковані джерела. Значний науковий інтерес представляють протоколи засідань Харківського фармацевтичного товариства, у лавах якого, ще з кінця ХІХ століття, перебував М. О. Валяшко¹⁷. Докладне їх вивчення дозволило дослідити перші кроки у науці майбутнього професора, формування його поглядів на розвиток хімії, фармації та фармацевтичної і хімічної освіти.

У 1908 – 1910 рр. науковець перебував у закордонному відрядженні у Німеччині. Саме там він зацікавився методами спектрографічного аналізу. З огляду на це, неабиякий інтерес представляє докладний звіт професора про перебування закордоном, опублікований у 1912 році на сторінках «Записок Харківського імператорського університету»¹⁸. Залучення до роботи цієї інформації сприяє формуванню більш цілісного сприйняття наукової діяльності вченого у дореволюційний період.

Важливим джерелом стали звіти про стан та діяльність Харківського університету¹⁹. Розділи по кафедрі фармації та фармакогнозії, підготовлені М. О. Валяшком, були одними з найбільш інформативних. Аналіз звітів за різні роки дозволяє зробити висновок, що він був не тільки обдарованим ученим, але й талановитим організатором.

У роки Першої світової війни, як ніколи актуальною для Росії стала проблема розвитку власної фармацевтичної промисловості. Для її вирішення країна потребувала кваліфікованих фармацевтичних кадрів. М. О. Валяшко наприкінці 1915 року запропонував свої пропозиції щодо створення системи фармацевтичної освіти²⁰. Залучення цього документу при написанні дисертації дозволило відтворити

¹⁷ Протоколы заседаний Харьковского фармацевтического общества // Фармацевт. – 1898. – № 6, 9, 10, 14, 25; Протоколы заседаний Харьковского фармацевтического общества // Фармацевт. – 1899. – № 18, 19, 31, 33, 34, 37, 41, 50; Протоколы заседаний Харьковского фармацевтического общества // Фармацевт. – 1900. – № 19 тощо.

¹⁸ Отчет о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. приват-доцента химии Н. А. Валяшко. – Х., 1912. – 8 с.

¹⁹ Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1908 год. – Х.: Типография Зильберберга, 1909. – 180 с.; Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1909 год. – Х.: Типография Зильберберга, 1910. – 184 с.; Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1913 г. – Х.: Типография Зильберберга, 1914. – 196 с. та ін.

²⁰ Докладная записка проф. Валяшка Н.А. по поводу организации химико-фармацевтических курсов при Физико-математическом факультете Харьковского университета. – Х., 1916. – 15 с.

погляди науковця на основні принципи побудови спеціалізованої системи освіти для фармацевтів та краще зрозуміти подальшу генезу його думок з цієї проблеми.

У 1920-х – 1930-х рр. професор входив до складу багатьох наукових та громадських організацій та товариств. Плідною була його співпраця з харківською філією Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва²¹. Основні результати праць вченого та його учнів представлено у «Бюлетені ВХТ ім. Д. І. Менделєєва», на сторінках якого прізвище М. О. Валяшка регулярно фігурувало протягом 1930-х – початку 1950-х рр.²².

Для розуміння атмосфери, що панувала у радянській науці на межі 1940-х – 1950-х рр., корисними є протоколи засідань, нарад та зборів ВХТ ім. Д. І. Менделєєва²³. Вони дають достатньо вичерпне уявлення про те, під яким ідеологічним тиском доводилося працювати вітчизняним науковцям, зокрема, і М. О. Валяшку.

Окрему групу опублікованих джерел становлять численні наукові статті професора²⁴. Ознайомлення з ними, надає можливість прослідкувати майже 60-річну наукову кар'єру дослідника. Визначити його основні досягнення у таких наукових галузях, як фітохімія, спектрографія, судова хімія тощо.

Відео- та аудіо- джерела. У процесі роботи над дисертаційним дослідженням опрацьовані не тільки джерела, опубліковані на паперових носіях, але й аудіо- та відеоматеріали. Зокрема, чимало цікавої інформації містили сюжети з конференції, присвяченій 140-річчю з дня народження фахівця, та інтерв'ю з його сином Олексієм. Завдяки залученню цих матеріалів, вдалося дізнатися про стосунки у родині Миколи Овксентійовича, його відносини з дружиною, дітьми. Цей, неформальний образ науковця, органічно доповнює інформацію про нього із джерел іншого походження.

Усна історія – відносно новий науковий напрям в історичній науці, що інтенсивно розвивається з другої половини минулого століття. Основний метод дослідження усної історії – глибинні інтерв'ю біографічного характеру. Здобувач особисто провів подібне інтерв'ю з сином видатного науковця – Олексієм Миколайовичем. Отримана інформація дозволила реконструювати низку важливих моментів, які траплялися на життєвому шляху М. О. Валяшка, та не знайшли достатнього відображення в інших джерелах.

Джерела з архівних і музейних фондів. Здобувачем опрацьовані матеріали чотирьох архівів – Центрального державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО, м. Київ), Державного архіву Харківської області (ДАХО), архівів фармацевтичного та політехнічного університетів. Крім того, широко використовувалися матеріали з

²¹ Протокол заседания Общества физико-химических наук от 22 февраля 1930 года // Український хемічний журнал. – 1930. – № 2. – С. 3-5; Протокол экстренного заседания общества физико-химических наук от 5 февраля 1934 года // Український хемічний журнал. – Т. IX. – Кн. 2.

²² Бюллетень Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева. – 1938. – № 2. – 139 с.

²³ Протокол заседаний V сессии Центрального Совета Всесоюзного химического общества им. Д. И. Менделеева 3-6 марта 1952 года // Сообщения о научных работах Менделеевского общества. – 1952. – Вып. 3. – С. 1-7.

²⁴ Валяшко Н. О методике преподавание общехимических дисциплин / Н. Валяшко, В. Атрощенко // Вестник высшей школы. – 1948. – № 8. – С. 24-27; Валяшко М. До вивчення української рослинної сировини / М. Валяшко, Ю. Борисюк // Український хімічний журнал. – 1937. – Т. 12. – Кн. 7. – С. 304-316; Валяшко М. Наукова діяльність професора А. Д. Розенфельда / М. Валяшко // Фармацевтичний журнал. – 1937. – № 3. – С. 161-165 та ін.

фондів Музею історії фармації, що існує на базі НФаУ, архівного фонду Центральної районної аптеки № 63 м. Куп'янська і Куп'янського краєзнавчого музею.

У ЦДАВО, головним чином, представлені документи, які стосуються періоду перебування М. О. Валяшка на посаді ректора Харківського фармацевтичного інституту. Активне листування з урядовими установами, чиновниками з Наркомздраву, дозволяє належним чином оцінити той внесок, який належить вченому у справі становлення спеціальної фармацевтичної освіти [ф. 166].

Деякі матеріали стосовно М. О. Валяшка знаходяться і у фондах ДАХО. Вони органічно доповнюють дані ЦДАВО, відображаючи ту роль, яку відіграла ця непересічна особистість у становленні вітчизняної фармацевтичної та хімічної науки і освіти. Основна науково-дослідна діяльність вченого у 1930-х роках, головним чином, розгорталася у стінах лабораторії ароматичних сполук Харківського науково-дослідного інституту хімії. З'ясувати її результати допоможуть щорічні звіти інституту, які теж можна знайти у фондах Державного архіву Харківської області [ф. 2792].

Досить інформативними виглядають стенограми засідань навчально-методичної ради Харківського хіміко-технологічного інституту (ХХТІ) у 1930-х роках, в яких брав участь М. О. Валяшко [ф. 4203]. Вони дозволяють докладніше розібратися у його поглядах на багато проблем, безпосередньо пов'язаних з організацією навчального процесу у вищому навчальному закладі. Серед документів ДАХО були знайдені дані щодо критики професора та його наукових теорій, що мала місце на початку 1950-х років у рамках всесоюзної компанії розгорнутої керівництвом країни проти «низькопоклоніння перед Заходом» [ф. 1682].

Майже все своє життя професор був тісно пов'язаний із Харківським фармацевтичним інститутом, тому не дивно, що чимало цікавих документів зберігається в архівних фондах саме цього закладу. Здобувач докладно вивчив особову справу науковця, в якій знаходиться кілька варіантів автобіографії, службові характеристики, отримані на М. О. Валяшка у різні роки, перелік його наукових робіт [спр. 120]. У архіві НФаУ також представлена особова справа доньки видатного вченого – Надії Миколаївни Валяшко, яка з честю продовжила справу свого батька [спр. 121].

Понад тридцять років основним робочим місцем М. О. Валяшка був Харківський політехнічний інститут (з 1930 до 1949 року – хіміко-технологічний). Певний масив документів, пов'язаних з науковцем міститься і в його фондах. Привертає до себе увагу особова справа професора [спр. 657]. Вона зберігає написану ним власноруч на початку 1950-х рр. автобіографію, кілька характеристик від керівництва інституту, листи про отримання державних нагород тощо.

Центральна районна аптека № 63 м. Куп'янська має архівний фонд, який зберігає унікальну документацію родини Валяшків та особисто Миколи Овксентійовича. Цікава колекція матеріалів стосовно М. О. Валяшка зібрана і у фондах Куп'янського краєзнавчого музею. Її основу складають статті, розміщені протягом багатьох років у різних періодичних виданнях, які тим чи іншим чином пов'язані з життям та діяльністю науковця.

При Національному фармацевтичному університеті діє Музей історії фармації. Окремий його фонд присвячено М. О. Валяшку [ф. 1]. В ньому є чимало унікальних документів, ще не залучених до наукового обігу. Передусім, у фонді представлені діловодна документація та документи особистого походження. Крім того, до нього входять деякі публікації з наукового доробку професора та його світлини.

Крім автобіографій професора, до представлених у цьому фонді особових документів належать спогади сучасників про життя та діяльність М. О. Валяшка. Зокрема, надзвичайно цікавими є спогади його старшої сестри Віри Овксентіївни. Ознайомлення з ними дозволяє реконструювати атмосферу, що панувала у їхній родині, дізнатися про ті труднощі та перешкоди, які доводилося долати майбутньому науковцю ще у досить юному віці.

Протягом всього життя М. О. Валяшко вів активну наукову, науково-організаційну, педагогічну діяльність. Мав контакти з міжнародною науковою спільнотою. Все це дозволило йому залишити по собі чималий спадок у вигляді різноманітних документальних матеріалів, що висвітлюють різні етапи його життя. Отже, джерельна база дослідження є різноманітною та змістовною, вона сприяє детальному відтворенню повної біографії професора М. О. Валяшка, характеристиці його багатогранної дослідницької, педагогічної, організаційної й суспільної діяльності, кращому розумінню його як особистості.

У підрозділі **1.3. «Методологія і методи дослідження»** зазначено, що методологічною основою дослідження обрано цивілізаційний підхід. Це дозволило розглянути процес становлення особистості вченого з урахуванням складного переплетіння політичних, економічних та інших соціокультурних факторів, що визначали обличчя тогочасного суспільства. Це є особливо актуальним, враховуючи той факт, що йому довелося жити у кількох історичних епохах.

У тісному зв'язку з дослідженням біографії творчої особистості знаходиться цілий комплекс проблем: історичних, філософських, соціологічних, психологічних, етичних, педагогічних тощо. Тут перетинаються інтереси багатьох дисциплін. І тому сфера всебічного дослідження принципів і методів побудови біографії є міждисциплінарною. Враховуючи зазначене вище, за методологічну основу даного дисертаційного дослідження покладено теоретичне положення про роль особистості в історичному процесі, про педагогічну діяльність; конкретно-історичний підхід до дослідження історії життя, діяльності й науково-педагогічної праці через ознайомлення з біографією видатного науковця М. О. Валяшка.

У другому розділі **«Життєвий шлях М. О. Валяшка»** проаналізовано процес становлення та розвитку Миколи Овксентійовича як особистості. Визначено основні періоди його життя та ті обставини, що мали істотний вплив на формування поглядів, що стали основою світогляду науковця.

У підрозділі **2.1. «Знайомство з аптечною справою»** зазначається, що на формування світогляду майбутнього дослідника в значній мірі вплинуло те виховання, яке він отримав від свого батька – Овксентія Валяшка. Саме від нього він успадкував ідею, що аптека – це не торгівельно-промисловий заклад, а державна установа, яка має бути корисною всім суспільним станам. Всупереч важким життєвим обставинам (втрата матері, фінансові проблеми родини, постійні переїзди, необхідність у дуже ранньому віці розпочати власну трудову діяльність, тяжкі

умови праці аптекарського учня) М. О. Валяшко зростав надзвичайно цілеспрямованою людиною, його наполегливість дозволяла йому долати життєві перешкоди, а перехід з комерційної аптеки до клінічної аптеки при Харківському університеті та паралельне навчання на фармацевтичних курсах сприяли перетворенню юнацького захоплення М. О. Валяшка на справу всього життя.

У підрозділі **2.2. «Дореволюційний період життя та діяльності М. О. Валяшка»** показано перші кроки М. О. Валяшка у науковій та педагогічній діяльності. Розпочавши свою діяльність простим помічником аптекаря, він зміг стати одним з провідних учених, досвідченим педагогом. В цей же час, в цілому, завершилося його формування як особистості, людини, яка мала власні погляди та принципи і не збиралася ними поступатися. Напередодні революції ця людина вже мала чималий життєвий досвід, який, безумовно, став їй при нагоді у період глобальних суспільно-політичних та соціокультурних змін, що невдовзі розпочалися у країні.

У підрозділі **2.3. «На зламі епох: життєдіяльність М. О. Валяшка у 1917 – 1922 роках»** аналізується той вплив, який мали зміни в суспільно-політичному розвитку країни на життєвий шлях ученого. У бурхливому вирі революцій і громадянської війни науковець знаходив у собі сили продовжувати займатися справою всього свого життя, за можливостю, не переймаючись тими змінами, що відбувалися у державі та суспільстві. Тобто, на думку автора, можна стверджувати про наявність певної аполітичності вченого. В цей час він захищає докторську дисертацію з хімії, одружується та здійснює свою давню мрію, щодо заснування вищого навчального закладу для фармацевтів. Більш того, деякий час він обіймає посаду директора Фармацевтичного інституту. Проте, радянська влада не одразу сприйняла знаного фахівця і М. О. Валяшко ледве не опинився серед осіб, висланих за межі Радянської держави. Лише обурення наукової спільноти не дозволило владі здійснити цей крок, але посаду директора інституту йому довелося залишити.

Підрозділ **2.4. «Радянський період життя науковця»** присвячено найбільш плідному етапу життєдіяльності дослідника. Він обіймав чимало відповідальних посад, поєднуючи суто наукову діяльність з організаційною та завжди перебуваючи у авангарді розвитку хімії та фармації. У 1937 році М. О. Валяшко стає доктором фармацевтичних наук. У роки Великої Вітчизняної війни видатний науковець перебував у евакуації в Узбекистані, де продовжував плідну працю, організувавши роботу відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва, об'єднав хімічні кафедри і спрямував їхню діяльність на допомогу оборонній промисловості. На початок 1950-х рр. прийшлося нове загострення відносин заслуженого діяча науки з владою. Цього разу воно було викликано тим, що її представники, винятково з ідеологічних міркувань, засудили деякі теорії, які підтримувалися вченим, зокрема електромагнітного резонансу та мезомерії. Ці події вкрай негативно позначилися на психологічному стані М. О. Валяшка, обумовивши завершення ним активної фази своєї науково-дослідної роботи.

У підрозділі **2.5. «Родина М. О. Валяшка та вшанування пам'яті науковця»** головна увага зосереджена на тих людях, які залишили помітний слід у житті вченого. Безперечно, насамперед, це стосується його родини. Хімія та фармація тісно переплелися з долею її членів. Багато років пліч-о-пліч з чоловіком працювала

дружина – Євдокія Іванівна Валяшко (Новікова) (1890-1963). На межі 1940-х – 1950-х рр. свою наукову діяльність розпочала і донька видатного вченого – Надія Миколаївна (1923 – 1986), яка отримала звання кандидата хімічних наук. З хімією пов'язав своє життя і син науковця – Олексій Миколайович Валяшко (1927). Розглянуто також основні заходи з вшанування пам'яті науковця. Провідна роль у них належить Національному фармацевтичному університету, Національному технічному університету «Харківський політехнічний інститут» та землякам М. О. Валяшка з Куп'янщини.

Третій розділ «Педагогічна та науково-організаційна діяльність М. О. Валяшка» присвячений комплексному аналізу поглядів фахівця на систему фармацевтичної освіти та його доробку як організатора наукової діяльності у тих установах, в яких він працював протягом своєї тривалої кар'єри у науці.

У підрозділі **3.1. «Педагогічна та організаційна діяльність вченого у дореволюційний період»** зазначається, що становлення М. О. Валяшка як педагога відбувалося у Харківському університеті. Вже перші самостійні кроки на педагогічній ниві продемонстрували не лише глибоке розуміння ним багатьох проблем, що виникали під час викладання навчальних курсів, а й засвідчили його бажання до реформування та вдосконалення системи фармацевтичної освіти, що не відповідала вимогам того часу. Перебування у закордонних відрядженнях дозволило вченому збагатити свої знання передовими ідеями європейської педагогічної думки. У роки світової війни професор не полишав своєї педагогічної та науково-організаційної діяльності. Вже у перші воєнні місяці, в рамках засідань Харківського товариства фізико-хімічних наук, він брав активну участь у обговоренні надзвичайно актуальної на той час проблеми – забезпечення держави та армії необхідними медикаментами.

У підрозділі **3.2. «Микола Валяшко – фундатор вітчизняної фармацевтичної освіти»** розкрито, що до останніх днів свого життя М. О. Валяшко займався підготовкою хіміків, інженерів, фармацевтів і створенням наукових кадрів, одночасно здійснюючи науково-дослідницьку і громадську роботу. Особливо важлива роль належить професору у справі підготовки фармацевтичних кадрів, так як саме він був ініціатором постановки питання з організації в Україні самостійної фармацевтичної освіти й одним із співзасновників фармацевтичного інституту в Харкові (1921).

У підрозділі **3.3. «Погляди на організацію фармацевтичної освіти та педагогічна діяльність вченого у радянські часи»** розглядаються численні пропозиції, що надходили від науковця щодо вдосконалення системи фармацевтичної освіти. Вчений намагався відслідковувати всі інновації у цій галузі освіти і завжди брав активну участь у обговоренні різних аспектів викладання хімії у вищій школі. Науковець пропонував відмовитися від істотної перебудови усього циклу викладання хімічних дисциплін, а натомість зробити акцент на збільшенні лабораторних практикумів. На його думку, це сприяло формуванню кваліфікованих фахівців. Крім того, окремі хімічні дисципліни, згідно з поглядами М. О. Валяшка, повинні були мати між собою певні точки перетину, для цього необхідний систематичний перегляд програм за участю спеціальних кафедр. Педагогічна діяльність професора, головним чином, відбувалася у галузі підготовки хіміків-

фармацевтів, а з початку 1920-х рр., ще й хіміків інженерів-технологів. М. О. Валяшко відзначався високою принциповістю у питаннях науки, вимогливістю до себе і своїх учнів. Це стосувалося і вибору методів дослідження, здійснення дослідів та отримання ґрунтовних висновків.

У четвертому розділі **«Науково-дослідна діяльність М. О. Валяшка»** аналізуються основні напрямки наукової діяльності вченого. В межах розділу зроблено спробу класифікувати дослідницькі інтереси М. О. Валяшка, встановити вплив результатів його діяльності на розвиток хімічної та фармацевтичної науки.

У підрозділі **4.1. «Становлення науковця: фітохімічний етап дослідницької діяльності»** зазначається, що М. О. Валяшко розпочинав свою самостійну науково-дослідну діяльність з робіт фітохімічного спрямування. Ці розвідки до сьогодні представляють значний науковий інтерес, тому що надають цінну інформацію щодо різних органічних речовин. При їхньому здійсненні застосовувалися оригінальні методи дослідження. З іншого боку, вони мають і велике практичне значення, з точки зору розширення сировинної бази для виготовлення ліків. При вивченні флавононів хімічним шляхом, дослідник зустрівся з низкою питань, відповіді на які могли бути отримані тільки із залученням фізико-хімічних методів, зокрема, спектрографічного. Це і зумовило появу у М. О. Валяшка зацікавленості у проведенні спектрографічних досліджень, які посіли провідне місце у його науковій діяльності протягом наступних десятиліть.

У підрозділі **4.2. «Микола Валяшко – піонер вітчизняних спектрографічних досліджень»** показано, що становлення системи дослідження спектрів поглинання органічних сполук видатний вчений здійснював з 1908 року. Отримані результати дозволили повністю підтвердити і конкретизувати тезу О. М. Бутлерова про те, що молекули органічних речовин, маючи якісно визначену хімічну побудову, в той же час не є нерухомими сполученнями. Вони динамічні та здатні переходити з однієї форми в іншу під впливом взаємодії із зовнішнім середовищем. Розвідки, здійснені М. О. Валяшком у цій площині, за систематичністю і докладністю досліджень УФ-спектрів органічних сполук справедливо вважаються новаторськими для свого часу.

У підрозділі **4.3. «Внесок М. О. Валяшка у розвиток хімії та фармації»** зазначається, що наукова діяльність визначного вченого була присвячена, головним чином, дослідженню двох проблем – хімії речовин лікарського значення і будові молекул за даними спектрів поглинання в ультрафіолетовій області. У практичному відношенні його роботи дозволили вивчити тонкі структури, що допомогло пояснити властивості та реакції сполук, створити теорію аукохромів. Визначено подальший шлях до з'ясування процесів лугового плавлення, започатковано прикладання спектрів поглинання до пояснення властивостей важливих органічних речовин. Зокрема, намічено шляхи до з'ясування виникнення окрасу речовин під впливом різних реагентів. Ці роботи також стали основою для встановлення залежності фізіологічної дії лікарських препаратів від їхньої будови.

У підрозділі **4.4. «Наукові здобутки учнів та послідовників М. О. Валяшка»** відзначено, що за тривалу дослідницьку кар'єру професор М. О. Валяшко встиг збагатити розвиток кількох напрямків досліджень у галузі хімії та фармації (спектрографія, фітохімія, судова хімія тощо), які згодом були продовжені його учнями та послідовниками. Серед них – 3 доктори та 23 кандидати наук, які згодом

керували фармацевтичними інститутами та факультетами, працювали завідувачами кафедр та лабораторій у науково-дослідних установах. Використання досвіду та здобутків вчителя дозволило їм сформуванати нові школи і напрямки у хімії та фармацевтичній науці.

ВИСНОВКИ

У дисертації комплексно висвітлено життєвий шлях, наукову, педагогічну та організаційну діяльність професора М. О. Валяшка, його внесок в розвиток вітчизняної хіміко-фармацевтичної науки та вплив на становлення вищої фармацевтичної освіти в Україні наприкінці ХІХ – першій половині ХХ століття.

1. На базі аналізу широкого кола літератури та як опублікованих, так і архівних документів, значна частина з яких вперше потрапила до наукового обігу, встановлено ступінь дослідження проблеми. За умов відсутності комплексного дослідження, присвяченого постаті видатного вченого, автору вдалося не лише істотно доповнити образ науковця, що вже існував в історіографії, але й виправити низку помилок попередників стосовно трактування окремих епізодів його біографії, які мали істотний вплив і на наукову діяльність, і на особисте життя вченого.

Вивчення наукової спадщини професора М. О. Валяшка, нових літературних джерел і матеріалів архівів дозволило досягти мети дисертаційної роботи – комплексно представити особистість вченого та дати належну оцінку його науковій та творчій спадщині.

2. Життєвий шлях М. О. Валяшка можна розділити на кілька основних етапів: 1871-1881 рр. – дитинство, час, який Микола провів у Куп'янську разом із родиною. Наступний етап охоплює 1881 – 1895 рр. – юнацькі роки науковця. Саме тоді відбувається загартування характеру юнака, якому довелося вже у п'ятнадцятирічному віці розпочати власну трудову діяльність учнем у аптеці. Період з 1895 до 1908 року здобувач виділяє як час становлення вченого, який зумів успішно захистити дисертацію на ступінь магістра фармації (1903), отримати звання приват-доцента фармації (1905) та приват-доцента хімії (1907), розпочати педагогічну діяльність. Десятиліття, що охоплює 1908 – 1918 рр., на думку автора, є визначальним у процесі формування М. О. Валяшка як наукового діяча. Саме в цей час, під впливом закордонного відрядження і знайомства зі здобутками закордонних вчених, молодий науковець остаточно визначається з основним напрямком своєї науково-дослідної діяльності, яка розгортається у сфері спектроскопії. Тоді ж він приходить до думки про необхідність заснування та розвитку самостійної системи освіти для фармацевтів і намагається знайти шляхи для її практичної реалізації. Відрізок часу з 1919 до 1946 року остаточно закріпив за вченим статус одного з найбільш авторитетних дослідників у галузі фармації та органічної хімії. Свої здібності організатора дослідник виявив під час перебування в евакуації, зумівши налагодити роботу відділення Всесоюзного хімічного товариства ім. Д. І. Менделєєва, розробки якого мали широке застосування в оборонній промисловості. За його участі відбувалося відновлення наукового і освітнього потенціалу Харкова у перші повоєнні роки. На діяльність професора на останньому етапі життя (1947 – 1955) істотно вплинула тяжка хвороба серця, і це, зважаючи на похилий вік вченого, позначилося на інтенсивності його роботи. Наприкінці 1940-х рр. він припиняє викладацьку діяльність, виконуючи консультативні обов'язки.

Деякі його наукові проекти були завершені вже учнями вченого.

3. З'ясовано, що педагогічна діяльність професора переважно відбувалася у площині хімічної підготовки хіміків-фармацевтів, а після переходу до Харківського технологічного, згодом Хіміко-технологічного інституту (ХХТІ), ще й хіміків інженерів-технологів. В обох сферах він досяг неабияких успіхів. М. О. Валяшко був ініціатором постановки питання з організації самостійної фармацевтичної освіти в Україні та став першим директором створеного у 1921 році Харківського хіміко-фармацевтичного інституту. Іншою стороною педагогічної діяльності М. О. Валяшка була робота у сфері підготовки «кадрів для кадрів». Найбільшим успіхом у цьому напрямку стало те, що у 1924 році науково-дослідна кафедра фармацевтичної хімії була визнана Укрголовнаукою як самостійний заклад. Аналогічна робота з підготовки наукових кадрів виконувалася вченим і у лабораторії органічної хімії ХХТІ.

4. Виявлено, що науково-дослідна діяльність М. О. Валяшка розпочалася з розвідок у галузі фітохімії. Особливо багато уваги науковець приділяв вивченню зв'язку між будовою молекул та їхньою фізіологічною дією. Роботи даної групи мали як теоретичне, так і прикладне значення. Їх результати на практиці застосовувалися фармацевтичною промисловістю, з наукового ж боку, вони дали можливість встановити склад і побудову нових речовин. На другому етапі своєї наукової діяльності, який розпочався з 1908 року, М. О. Валяшко заглиблюється у спектрографічні методи дослідження. Він одним з перших у Російській імперії опанував цей метод і з його допомогою виконав низку робіт, що набули великого резонансу у науковій спільноті. Вчений зробив висновок, що існують два типи спектрів похідних бензолу, які відповідають двом системним молекулам, що знаходяться у стані рівноваги, викликаного певними умовами. Останні роки активної науково-дослідної діяльності М. О. Валяшко присвятив дослідженню проблеми резонансу органічних сполук у площині вивчення їх тонкої структури і з'ясуванню її зв'язку з фармакодинамічними властивостями окремих речовин. Але через далекі від науки обставини, на межі 1940-х – 1950-х рр., він був змушений припинити низку перспективних досліджень, що відбувалися у цьому напрямку. Вченому належить і цикл робіт аналітичного характеру, зокрема у сфері судової медицини, що стало ще одним із напрямків його науково-дослідної діяльності. Понад 20 років він працював на посаді завідувача секції хімічних та фізико-хімічних досліджень у Харківському інституті науково-судової експертизи. Отримані результати стали при нагоді у повсякденній роботі експертам-криміналістам та іншим співробітникам експертних служб системи органів внутрішніх справ.

5. Розглянуто багатогранну громадську діяльність М. О. Валяшка. Їй сприяла його робота у наукових товариствах (фізико-хімічному, фармацевтичному), як всередині країни, так і поза її межами. У радянські часи знаний фахівець займав чимало відповідальних посад, працюючи у Комітеті з хімізації при Держплані СРСР, здійснюючи великий обсяг робіт з організації та проведення наукових з'їздів, конференцій. Вагомий внесок він зробив і у видавничу діяльність, редагуючи «Український хімічний журнал», «Фармацевтичний журнал» та низку інших спеціалізованих наукових видань.

6. Узагальнено, істотно доповнено та вдосконалено бібліографію науковця, до

якої вперше потрапили деякі роботи, над якими М. О. Валяшко працював ще на початку своєї дослідницької діяльності.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Фесенко В.Ю. Між хімією та фармацією: життєвий шлях Миколи Валяшка / В.Ю. Фесенко // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2012. – Вип. 46. – С. 206-211.
2. Фесенко В.Ю. Микола Валяшко – фундатор вітчизняної фармацевтичної освіти / В.Ю. Фесенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 66. – С. 92-98.
3. Фесенко В.Ю. Микола Валяшко – становлення науковця (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / В.Ю. Фесенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип. 67. – С. 168-173.
4. Фесенко В.Ю. Науково-дослідна діяльність професора Миколи Валяшка у галузі спектроскопії / В.Ю. Фесенко // Вісник Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія: Історія науки і техніки. – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – № 48. – С.170-189.
5. Фесенко В.Ю. Наука на тлі політики: сторінки біографії М.О. Валяшка / В.Ю. Фесенко // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – Дніпропетровськ: Грані, 2014. – № 4. – С. 165-170.
6. Фесенко В.Ю. Николай Валяшко – пионер спектроскопических исследований производных бензола в Российской империи / В.Ю. Фесенко // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – Курск: Призма, 2014. – № 4. – С. 115-119.
7. Фесенко В.Ю. Николай Авксентьевич Валяшко и идеологические кампании советской власти в сфере науки 1920-х – 1930-х годов / В.Ю. Фесенко // Актуальные проблемы социологии, политологии, философии и истории. – Новосибирск: «СибАК», 2013. – С. 94-105.
8. Фесенко В.Ю. Внесок Миколи Валяшка в організацію та розвиток самостійної фармацевтичної освіти в Україні / В.Ю. Фесенко // Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали дніпропетровської сесії ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. – Дніпропетровськ: ТОВ «Іноввація», 2013. – С. 202-205.
9. Фесенко В.Ю. Микола Валяшко та критика теорії електромагнітного резонансу / В.Ю. Фесенко // Каразинські читання (історичні науки): тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразна, 2013. – С. 350-352.
10. Фесенко В.Ю. Микола Валяшко та вислання радянською владою інтелігенції у 1922-23 рр. / В.Ю. Фесенко // Освіта і наука в Україні. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – Дніпропетровськ: Роял Принт, 2013. – С. 19-21.
11. Фесенко В.Ю. Науково-дослідна діяльність Миколи Валяшка в галузі фітохімії ХІХ – на початку ХХ ст. / В.Ю. Фесенко // Матеріали 12-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки». – К., 2013. – С. 335-337.

12. Фесенко В.Ю. Микола Валяшко та початок спектрографічних досліджень в Російській імперії / В.Ю. Фесенко // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми соціально-економічного розвитку підприємств». – Харків: НТУ «ХПІ», 2013. – С. 315-316.

АНОТАЦІЇ

Фесенко В. Ю. Життя та науково-педагогічна діяльність професора М. О. Валяшка (1871-1955 рр.) – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». – Харків, 2014.

Дисертаційна робота є комплексним дослідженням, присвяченим висвітленню ключових аспектів історії життєвого шляху, наукової, педагогічної та організаційної діяльності професора М. О. Валяшка, його внеску в розвиток вітчизняної хіміко-фармацевтичної науки та впливу на становлення вищої фармацевтичної освіти в Україні наприкінці ХІХ – першій половині ХХ століття.

Педагогічна діяльність професора переважно була спрямована на підготовку хіміків-фармацевтів, а після переходу до ХТІ, ще й хіміків інженерів-технологів. Науково-дослідна діяльність М. О. Валяшка розпочалася з розвідок у галузі фітохімії, а на другому етапі (з 1908 р.) пріоритет отримали спектрографічні методи дослідження. Він одним з перших у вітчизняній науці опанував цей метод та за його допомоги виконав низку робіт, що набули великого резонансу у науковій спільноті.

Охарактеризовано громадську діяльність науковця у наукових товариствах, комітетах, організаційну роботу з проведення наукових з'їздів, конференцій. Розглянуто видавничу діяльність М. О. Валяшка. Проаналізовано та узагальнено бібліографію науковця, до якої вперше потрапили деякі роботи над якими вчений працював ще на початку своєї дослідницької діяльності.

Ключові слова: наука, хімія, фармація, фармацевтична освіта, спектрографічний аналіз, вчений, вищий навчальний заклад, М. О. Валяшко.

Фесенко В. Ю. Жизнь и научно-педагогическая деятельность профессора Н. А. Валяшко (1871-1955 гг.) – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт». – Харьков, 2014.

Диссертация является комплексным исследованием, посвященным освещению ключевых аспектов истории жизненного пути, научной, педагогической и организационной деятельности профессора Н. А. Валяшко, его вклада в развитие отечественной химико-фармацевтической науки и влияния на становление высшего фармацевтического образования в Украине в конце ХІХ – первой половине ХХ века.

Установлено, что жизненный путь Н. А. Валяшко можно разделить на несколько основных этапов: 1871 – 1881 гг. – детство; 1881 – 1895 гг. – юношеские годы ученого; период с 1895 по 1908 год – время становления исследователя и педагога; 1908 – 1918 гг., по мнению автора, стали определяющими в процессе

формирования Н. Валяшко как научного деятеля. Николай Авксентьевич окончательно определяется с основным направлением своей научно-исследовательской деятельности и приходит к мысли о необходимости создания и развития самостоятельной системы образования для фармацевтов; период с 1919 по 1946 год окончательно закрепил за ученым статус одного из наиболее авторитетных исследователей в области фармации и органической химии; в последние годы своей жизни (1947 - 1955) Н. А. Валяшко тяжело болел, но продолжал свою научно-исследовательскую деятельность.

В работе выяснено, что педагогическая деятельность профессора преимущественно проходила в плоскости химической подготовки химиков-фармацевтов, а после перехода на работу в ХТИ, еще и химиков инженеров-технологов. Среди его достижений в области педагогической науки, прежде всего, следует отметить реорганизацию преподавания общих химических дисциплин (1896), организацию первых курсов по исследованию лекарственных препаратов, преподавание фармацевтической химии и фармакогнозии (1905-1910), а также открытие лаборатории спектроскопических исследований (1910) и новой фармацевтической лаборатории, которая действовала в Харькове (1925). Педагогическая деятельность профессора, главным образом, происходила в области подготовки химиков-фармацевтов, а с 1920 года, еще и химиков инженеров-технологов. Благодаря тому, что М. Валяшко отличался исключительной принципиальностью в вопросах науки, требовательностью к себе и своим ученикам во всех случаях, когда речь шла о выборе методов исследования, осуществлении исследований и получении основательных выводов, тысячи молодых специалистов сумели получить качественное профессиональное образование.

Установлено, что научно-исследовательская деятельность Н. А. Валяшко началась с исследований в области фитохимии, а на втором этапе (с 1908 г.) приоритет получили спектрографические методы исследования. Он одним из первых в отечественной науке овладел этим методом и с его помощью выполнил ряд работ, получивших большой резонанс в научном сообществе. Исследование спектров поглощения органических соединений выдающийся ученый вместе с учениками проводил с 1908 года. Его результаты полностью подтвердили и конкретизировали тезис Бутлерова о том, что молекулы органических веществ, имеющие качественно определенное химическое строение, в то же время не являются неподвижными образованиями. Они динамичны и способны переходить из одной формы в другую под влиянием взаимодействия с внешней средой.

Уже на заре XX века его усилиями были исследованы многообещающие возможности синтеза новых лекарственных веществ с определенным физиологическим действием. Научные исследования, осуществленные Н.А. Валяшко, по своей систематичности и обстоятельности изучения УФ-спектров органических соединений справедливо считались новаторскими для своего времени.

Научное наследие Н. А. Валяшко является чрезвычайно ценным для последующих поколений исследователей. Многочисленные ученики и последователи профессора руководили фарминститутами и факультетами, работали заведующими кафедр и лабораторий в научно-исследовательских учреждениях. Использование опыта и достижений своего учителя позволило им сформировать ряд

школ и направлений в химии и фармацевтической науке, которые существуют и приносят свои научно-практические результаты и на современном этапе.

В работе охарактеризована многогранная общественная деятельность ученого в научных обществах, комитетах, его вклад в организационную работу по проведению научных съездов, конференций. Рассмотрена издательская деятельность Н. А. Валяшко. Проанализирована и обобщена библиография ученого, в которую впервые были включены некоторые работы, над которыми он работал еще в начале своей исследовательской деятельности.

Ключевые слова: наука, химия, фармация, фармацевтическое образование, спектрографический анализ, ученый, высшее учебное заведение, Н. А. Валяшко.

Fesenko V. Yu. Life and scientific-pedagogical activity of Professor M. O. Valyashko (1871-1955). - Manuscript.

The thesis for the Degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.07 – History of Science and Technology. – National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute». – Kharkiv, 2014.

The thesis is a comprehensive study devoted to highlighting key aspects of life, scientific, educational and organizational activities of Professor M. O. Valyashko, its contribution to the development of national chemical and pharmaceutical science and his influence on the formation of higher pharmaceutical education in Ukraine at the end of XIX - first half of XX century.

Professor educational work was mainly aimed at training pharmaceutical chemists, and after he was transferred to KhTI he also trained chemists engineers. Research activity M. O. Valyashko began with research in the field of phytochemistry, and on the second stage (from 1908) spectrographic methods received priority. He was one of the first in science of our country who mastered this technique and with its assistance made a number of works which drew a wide response in the scientific community.

Social activities of scientist in scientific societies, committees and his organizational work for the holding of scientific congresses and conferences were described. Publishing activities by M. O. Valyashko was considered. It is analyzed and summarized bibliography of scientist, to which firstly got some works on which scientist working at the beginning of his research activity.

Keywords: science, chemistry, pharmacy, pharmaceutical education, spectrographic analysis, scientist, higher education institution, M. O. Valyashko.

Відповідальний за випуск: проф. Скляр В. М.

Підписано до друку 29.09.2014. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнограф.
Ум. друк. арк. 0,9. Наклад 100 примірників. Зам. №1024.

Надруковано з готового оригінал-макету у друкарні ФОП Петров В. В.
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців
Запис №2480000000106167 від 08.01.2009 р.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців 79-В, к. 137, тел.. (057) 778-60-34
e-mail: bookfabrik@rambler.ru